

'In de Kamer heeft hij gestreden, in Bennebroek heeft hij geleden...' **De onbekende laatste jaren van minister en dominee Syb Talma**

Marc de Bruijn

Naast de Hervormde Kerk van Bennebroek ligt het monumentale graf van minister A.S. Talma, die daar in 1916 op slechts 52-jarige leeftijd overleed. Zijn laatste twee levensjaren sleet Syb Talma in Bennebroek. Wat weten we over die jaren? En wie was Talma?

De rode dominee

Aritius Sybrandus (Syb) Talma werd op 17 februari 1864 geboren in Angeren, vlakbij Nijmegen, waar zijn vader dominee was. Talma volgde diens voetsporen. Als hervormd predikant en werkzaam in onder andere Vlissingen en Arnhem raakte hij steeds meer betrokken bij de slechte arbeidersomstandigheden: '... ik kwam in aanraking met ontbering, met armoede, met ellende, die invrat in het leven en geluk van die mensen...'¹

Rond 1900 zorgde Talma binnen de protestantse werkliedenverbond Patrimonium voor een koerswijziging van een christelijke arbeidersbeweging richting een moderne christelijke vakorganisatie. Dit leidde in 1909 tot de oprichting van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Nog altijd wordt Talma binnen de CNV geëerd als een van hun aartsvaders.

In 1891 had Talma zich aangesloten bij de Antirevolutionaire Partij (ARP) van Abraham Kuyper. Hij zat van 1901 tot 1908 voor de ARP in de Tweede Kamer als vertegenwoordiger van het Friese district Tjietjerkstradeel, nadat hij daar SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra nota bene in diens eigen thuisdistrict had verslagen. Talma was in zijn tijd een van de bekendste politici en debaters van Nederland en voor protestantse arbeiders een boegbeeld met een groot gezag. Niet voor niets had hij als bijnamen 'De Leeuw van Patrimonium' en 'De rode dominee'.

Minister Talma

Het kabinet Heemskerk (met 2025 dagen het langstzittende kabinet ooit en het enige Nederlandse kabinet waarin twee broers, Edmond en Louis Regout, een ministerspost hadden) regeerde van 1908 tot 1913. Het was samengesteld uit ARP, katholieken en enkele

¹ Met dank aan Hans Krol, Lammert de Hoop en Gerard van Krieken voor hun waardevolle informatie en suggesties bij dit artikel en aan Jaap Verschoor en Marloes van Buuren voor het meelesen. Afscheidsprek, Arnhem, 1901

partijlozen². Syb Talma was minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, waar indertijd ook de sociale wetgeving onder viel. Als eerste minister voor sociale wetgeving met een achtergrond in de arbeidersbeweging probeerde Talma met een enorme ambitie en werkkraft de achterstand die er was op het gebied van sociale wetgeving in te halen. Sociale wetgeving was een lastige kwestie die door diverse kabinetten steeds vooruit was geschoven. Talma kwam nu in een recordtempo met allerlei voor die tijd vooruitstrevende wetsvoorstellen, onder meer over modernisering van de arbeidsinspectie en de invoering van een stelsel van Raden van Arbeid waarin overheid, werkgevers en werknemers samenwerkten. Een flinke uitbreiding van de invloed van de overheid op het dagelijks leven dus.

Talma stond bekend als een echte vakminister, een zéér harde werker met een enorme dossierkennis. Van uitgebreide ministeries met grote aantallen ambtenaren was indertijd nog geen sprake; Talma beschikte slechts over 50 ambtenaren, waarvan 8 op de afdeling 'arbeidsverzekering'. Aan de andere kant was hij door zijn ervaringen en positie in Patrimonium zeer goed op de hoogte van wat er bij de arbeiders speelde.

Kader: Talma ook redder van vogels

Als minister was Talma betrokken bij tal van wetsvoorstellen. Dat kwam ook omdat zijn ministerie een breed werkterrein had. Niet zo bekend is dat hij verantwoordelijk was voor de Tweede Vogelwet van 1909. Deze wet was een initiatief van de Vogelbescherming. 'Vooral de verenmode in de jaren 1907 en 1908, waarbij praktisch de hele stand der in ons land levende sterns werd uitgemoord voor deze mode-rage, deed minister Talma, in die dagen een gretig oor geven aan de verlangens der vereniging, waardoor Nederlands tweede vogelwet, n.l. die van 1909, tot stand kwam.'³

² Over de formatie van dit kabinet zie Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert. De kabinetscrisis van 1907-1908*, 2011

³ *Leidsch Dagblad*, 11/4/1949

*Links: Talma (rechts) als minister, ca. 1910
 Rechts: Talma, foto genomen tijdens zijn ministerschap. beide foto's www.geheugenvannederland.nl*

In de Kamer heeft hij gestreden...

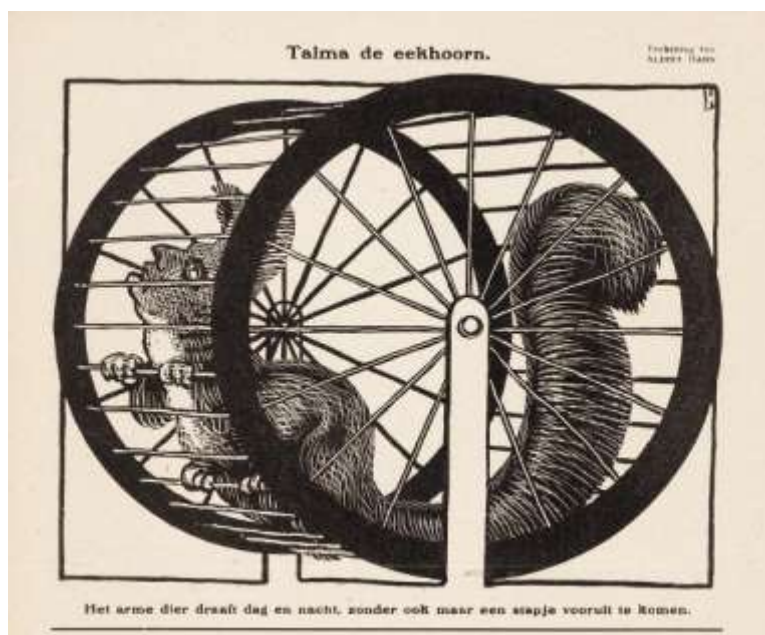
Fijn voor de vogels, maar het merendeel van de wetsvoorstellen van Talma lag op sociaal vlak.

Gaandeweg zijn ministerschap kwam de ambitieuze Talma echter in een politiek vacuüm terecht. We moeten dan allereerst bedenken dat er indertijd nog niet een echte 'partijdiscipline' was, of fracties met eensluidende standpunten. Het kon soms gaan om individuele belangen van politieke ego's. Daarnaast werd er in de Tweede Kamer veel en hard gedebatteerd: het gros van de Kamerleden had in debatingclubs gezeten op de universiteit.

De sociale wetgeving was daarbij een uiterst heikel punt. De meeste liberalen in de Tweede Kamer waren wars van elke uitbreiding van de rol van de staat en vergroting van het ambtenarencorps. Voor de socialisten was Talma te christelijk en te weinig vooruitstrevend. Zij zagen liever dat de protestantse arbeiders zouden overstappen naar het socialistische kamp. De Kamerfractie van de Christelijk Historische Unie, de hervormde afsplitsing van de overwegend gereformeerde ARP, was ook huiverig voor meer staatsinvloed. Hier vond men het voldoende als er bescherming gold voor jongeren en vrouwen, maar volwassen mannen (vanaf 18 jaar) zouden voor zichzelf moeten zorgen. Wetgeving was enkel nodig bij ernstige misstanden, bijvoorbeeld bij risicoberoepen als steenhouwers met grote kans op stoflongen.

Voor zijn eigen ARP waren Talma's ideeën en wensen tot opbouw van een sociaal stelsel soms te vergaand en leken ze met hun grote invloed van de overheid te socialistisch. Daarnaast was de relatie

tussen Abraham Kuyper (de leider en oprichter van de ARP in 1879 en minister-president in het kabinet Kuyper van 1901 tot 1905) en Talma in 1905 ernstig bekoeld toen Kuyper bij verkiezingen een gevoelige nederlaag had geleden en niet was teruggekeerd als eerste minister. Kuyper achtte Talma een van de oorzaken hiervan. Bovendien was Kuyper nota bene door Koningin Wilhelmina zelf buitengesloten bij de formatie van het kabinet Heemskerk in 1908. In *De Standaard*, de landelijke spreekbuis van de antirevolutionairen, sloot Kuyper zich aan bij de behoudende kritiek op zijn minister en schreef regelmatig negatieve beschouwingen, die Talma en zijn positie schade aandeden. Talma was veel meer een gedreven vakminister met oog voor de inhoud dan een politicus die met 'wheelen en dealen' streeft naar het bereiken van een eindresultaat. De geheelonthouder Talma had er moeite mee, water bij de wijn te doen. Hij ging voor het zuivere water. Daarnaast zag hij het als zijn – haast heilige – plicht om nu te komen met wetgeving voor de arbeiders. Daarbij speelde ook, dat in die tijd kabinetten om-en-om liberaal en progressief waren. Het moest dus gebeuren in deze kabinetsperiode, anders waren er weer jaren verloren...

Spotprent door Albert Hahn in *De Notenkraker*, 20/07/1912.
www.iisg.nl

Grondlegger van de sociale wetgeving en collectieve pensioenvoorzieningen

Talma kwam gedurende zijn ministerschap met een groot aantal wetsvoorstellen, onder andere een Radenwet (1911), een Arbeidswet (1911), waarin de arbeidsduur voor vrouwen en jongeren werd beperkt, en wetten voor bescherming van landarbeiders, steenhouwers en stuwadoors. In de Bakkerswet

(1912) probeerde Talma ook de nachtarbeid voor mannelijke bakkers te regelen, maar de Tweede Kamer vond dat hiermee de vrijheid van arbeidsuitoefening in het gedrang kwam en het voorstel sneuvelde.

De discussies over de Bakkerswet liepen hoog op en Talma werd daarbij niet gespaard. Zo werd in de Tweede Kamer gesteld dat Talma net zo veel in het kabinet thuishoorde als een geheelonthouder in een likeurstokerij of een varken in een synagoge. 'Maar met dat vorige beeld' stelde het liberale Kamerlid Roodhuijzen 'heb ik nooit iets beleedigends bedoeld noch voor Talma, noch voor het varken, noch voor de synagoge.' Minister-president Heemskerk, zelf een snedig debater, antwoordde: 'Wie het varken ook moge verslinden, in de synagoge is het daarvoor veilig. Zo ook de heer Talma bij ons.'⁴

Voor Talma zelf was het verlies van de Bakkerswet een groot persoonlijk drama. Hij zei de teleurgang van de wet te ervaren 'als het verliezen van een kind'.⁵ 'Talma is eigenlijk in de Kamer schandelijk behandeld. Hij huilde als een kind in de ministerkamer, toen de Bakkerswet was afgestemd. Als ik daaraan denk..... de liberalen waren fel tegen hem.....'.⁶

Talma's sociale bedoelingen werden slachtoffer van partijpolitieke discussies waar arbeiders weinig affiniteit mee hadden en die hen deden afwenden van de ARP.

In 1913 wist Talma echter wel zijn Ziektewet en de Invaliditeits- en Ouderdomswet door de Tweede Kamer heen te loodsen. Er kwam een 'ouderdomsrente' voor pensioengerechtigde 70-jarige arbeiders. Deze wet van Talma wordt gezien als de eerste collectieve oudedagsvoorziening in Nederland. De AOW van Willem Drees dateert van 1957, jaren later. Talma wordt dan ook beschouwd als grondlegger van de sociale wetgeving in Nederland.

De Invaliditeitswet en de Ouderdomswet was bedoeld als een tijdelijke overgangsregeling naar een individuele verzekeringswet en trad pas op 3 december 1919 in werking. Toen konden de eerste gepensioneerden hun ouderdomsrente incasseren. 81.000 bejaarden inden die dag hun eerste uitkering uit Talma's Invaliditeits- en Ouderdomswet: twee gulden voor een alleenstaande of drie gulden per echtpaar. Het kostte de schatkist 590.000 gulden in plaats van de begrote 210.000. Syb Talma was toen al drie jaar dood. Die dag zond minister Aalberse een telegram: 'Mevrouw Wed. Talma, Utrecht. Op dezen derden December, nu de Invaliditeitswet in werking treedt, breng ik eerbiedige hulde aan de nagedachtenis van Minister Talma wiens

⁴ *Leidsche Courant*, 10/12/1912, De Hoop | Bornebroek, *De rode dominee*, 2010, 128

⁵ De Hoop | Bornebroek, 261

⁶ Citaat van prof. mr. P.J.M Aalberse in *Nieuwe Leidsche Courant*, 5/7/1948

levenswerk daardoor zijn voltooiing heeft gevonden. Zijn nagedachtenis moge bij ons volk in zegening blijven. Aalberse, Minister van Arbeid.⁷

Talma's Ziektewet met een verplichte verzekering van werkgevers en werknemers voor het ziekgeld van werknemers werd pas in 1930 ingevoerd.⁸

Verkiezingsnederlaag

Bij de verkiezingen van 1913 leed de ARP een gevoelige nederlaag en ging van 25 naar 11 zetels, terwijl de socialisten van 7 naar 18 zetels stegen en de liberalen van 24 naar 29. Op 26 juni 1913 bood het kabinet Heemskerk haar ontslag aan. Na het kabinet Heemskerk van ARP en katholieken kwam er een liberaal kabinet. Voor Heemskerk en Talma was er geen plaats meer in de Kamer. Syb Talma kreeg geen kamerzetel aangeboden en stapte uit de politiek. Het waarom hiervan is niet duidelijk. Had Talma's optreden de ARP geschaad? Was het tijd voor Colijn? Of had Talma zelf genoeg van de politiek? Was hij opgebrand of had hij wat we momenteel kennen als 'burn out'? Of vond Talma gewoon dat hij genoeg had bereikt en dat het tijd was om terug te keren naar zijn oude beroep: dominee? Of moest er gewoon brood op de plank komen?

Tijdens zijn Kamerlidmaatschap en ministerschap had Talma regelmatig op zondagen als dominee gepreekt. 'Maar zijn *hart* ging uit naar het predikambt in een landelijke gemeente of in een groote stad.⁹ Syb Talma werd weer dominee.

Kader: *Politici en kranten over Talma en de Bakkerswet*

Minister Aalberse, de (katholieke) minister van Arbeid in het eerste kabinet Ruijs de Beerenbrouck (1918-1922) schrijft in zijn dagboeken over de behandeling van de Bakkerswet in 1912: 'Ik ging naar Talma om hem deze meening mee te deelen. Hij was zeer down. De felle oppositie der Christelijk-Historischen had hem zeer verbitterd. En Kuyper zat in De Standaard ook maar tegen de wet te spoken, omdat 't verbod van patroonsnachtarbeid er in voorkwam. Hij achtte dit in strijd met de anti-revolutionaire beginselen. Talma was 't beu – hij wilde weg; maar eerst wilde hij nog zijn invaliditeits-verzekering, die bijna gereed was, indienen. Daar had hij nog drie à vier maanden voor nodig. 'Is die wet ingediend', zei hij, 'dan heb ik getoond wat ik kan en dan val ik graag over de bakkerswet: dan heb ik een geschikte gelegenheid om heen te gaan.'¹⁰

⁷ Het Centrum, 4/12/1919

⁸ Op die dag werd op het graf van Talma een krans gelegd. De *Indische Courant*, 5/4/1930

⁹ C. Smeenk en P. van Vliet, *Een held in volle wapenrusting. A.S. Talma en zijn arbeid*. 1916, 214

¹⁰ Aalberse, dagboeken, 1 september 1912. Te raadplegen via www.historici.nl

*Spotprent van Albert Hahn, februari 1912.
www.geheugenvannederland.nl*

'Zelden is een Minister in ons land zóó mishandeld als hij toen. Botte obstructie noch laffe belediging, hem recht in het gezicht aangedaan, werden hem bespaard.¹¹

Haaks op dit dramatische beeld is wat F.C. Gerretson (ambtenaar, politicus, als dichter bekend onder het pseudoniem Geerten Gossaert en auteur van de 'Geschiedenis der Koninklijke' (Olie)) schrijft: 'Wat het verhaal betreft, als zou Talma in 1913 als een door de weerstand van zijn geestverwanten in wijdere en engere zin gebroken man het publieke leven hebben verlaten, de schrijver van dit artikel, die hem in het ambteloos jaar 1913-1914 na zijn aftreden veel gesproken heeft, kan getuigen dat het een legende is: zijn niet in de Kamer terugkeren, zijn ziekte hadden andere oorzaken.'¹²

Onduidelijk blijft in hoeverre Talma echt open zal zijn geweest tegenover Gerretson, die deel uitmaakte van de behoudende vleugel in het CHU, de partij die medeverantwoordelijk was voor het echec van Talma's Bakkerswet in de Tweede Kamer.

[ek]

Het gezin Talma

Naast dominee, parlementariër en minister was Syb Talma ook echtgenoot en vader. Hij trouwde 20 augustus 1888 in Utrecht met Margaretha (Margo) van Schaardenburg (1866-1922). Het echtpaar kreeg zes kinderen:

¹¹ *De Standaard*, 22/7/1916

¹² F.C. Gerretson, *Verzamelde Werken VI Geschiedenis* (1954-1958), 350. Geciteerd in De Hoop | Bornebroek, 304

- Aleida (1888-1952), bleef ongetrouwd, zij was werkzaam in de verpleging en in sociaal-maatschappelijk werk en ligt bij haar vader en moeder begraven in Bennebroek¹³.
- Johanna (ook Jo, 1890-1991), trouwde met op 11 april 1915 met Elie Francois Rene (Frans) de Lanoy, emigreerde daarna en is op hoge leeftijd in de Verenigde Staten overleden. Talma preekte bij haar huwelijk.
- Elisabeth Maria (1892-1985), trouwde op 30 maart 1917 met J.C.L. Heldring, zoon van een predikant uit Zandvoort. Heldring was dertig jaar directeur van de Curaçaosche Handel-Maatschappij, de latere Ceteco¹⁴.
- Wilhelmina (1894-1982), trouwde in 1928 in Bandoeng met H. de Groot. In die jaren was Wilhelmina een modenaam, vanwege de prinses die in 1898 koningin werd.
- Jan (1898-1981), de oudste zoon, kreeg later een zoon die hij naar zijn vader de namen Aritius Sybrandus gaf. Jan werd advocaat en directeur van een sloopshypotheekbank.
- Dirk (1904-1975), overleed in Pretoria in Zuid-Afrika. Hij was koopman. Ook hij kreeg een zoon, vernoemd naar zijn vader. Deze hele tak van de familie woont nog in Zuid-Afrika.¹⁵

Talma als mens

We weten weinig persoonlijks over Syb Talma. Er is weinig tot niets bewaard gebleven aan egodocumenten. Er zijn enkele persoonlijke brieven, wat gedichten, ansichtkaarten. Voor het bijhouden van een dagboek had Talma waarschijnlijk geen tijd.

Het volgende citaat geeft wel een beeld hoe hij was: 'Talma was een hartstochtelijk werker, een man met een onvermoeiden geest, die naar bezigheid hunkerde, maar Talma heeft nooit iets gedaan op Zondag. Deze dag was voor hem een dag van rust en heiliging, de dag des Heeren, de dag, die aan zijn gezin behoorde, en welke heete strijd hem wachtte, welke zaak zijn geest bezig hield, van den dag des Heeren heeft hij voor dien arbeid nooit ook maar een seconde afgenomen. Talma hield niet van uitgaan, doch als minister kon hij zich aan een feest of vriendenmaal niet onttrekken, maar Talma, de geheelonthouder, heeft bij al deze gelegenheden nooit een druppel wijn aan den mond gebracht. Talma werkte natuurlijk s avonds laat, hij werkte 's nachts, hij heeft menigen langen dag met langen avond daarna in het Parlement gestaan, maar er is wellicht nooit een minister geweest, die zoo geregeld om negen uur 's

¹³ Aleida Talma was verpleegster in het Bronovo Ziekenhuis in Den Haag en in het Diaconessenhuis in Utrecht. Later werd ze maatschappelijk werkster van de Stichting Opbouw Drenthe. Er is een Mej. A. Talmaweg in Witteveen. Ze werd op 20/8/1952 bijgezet in het graf van haar ouders. Hierbij was uit Bennebroek aanwezig C. Loeff. Archief A.S. Talma, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit Amsterdam. Collectie nummer: 308, 10

¹⁴ Heldring overleed in Oosterbeek op 1 april 1962. Hij verzamelde kunst: van 6 april tot 1 juni 1958 werd zijn collectie met werken van o.a. Rembrandt, Saenredam en Avercamp tentoongesteld in het Gemeentemuseum van Arnhem. Zie: Marc de Bruijn, 'Curaçaosche Handel-Maatschappij - Ceteco 120 jaar' in: *BeleggersAlmanak&Agenda 2010*

¹⁵ Informatie van www.talma.nl, geraadpleegd op 22/7/2011

morgens naar zijn departement ging en zijn ambtenaren alsdan door zijn voorbeeld leerde, als hij. Zoo was er bij Talma tusschen leer en daad, tusschen woord en voorbeeld de meest volmaakte harmonie.”¹⁶

Talma, foto genomen tijdens zijn ministerschap. Panorama, 19-07-1916

Zoals uit vele foto's van Talma blijkt, was hij een vrij lange, forse man met een dikke bos zwart haar. Geheelonthouder, maar wel een sigarenroker. Er zijn enkele filmfragmenten overgebleven¹⁷. Hoe hij sprak is niet bekend. Toch krijgen we wel een idee uit het volgende citaat: 'Flinke, forsche figuur. Als hij niet zo groot was geweest, had men hem een dandy kunnen noemen, om zijn houding en om zijn gebaren alsook om zijn ietwat geaffecteerde spraak. [...] Zijn breed, glad geschoren, donker gelaat, met den krachtigen neus en kin, 't opstaande, kortgeknipte haar, gaf hem iets imponeerends. En dan klonk zijn flinke stem, met verhaagscht

¹⁶ *Tilburgsche Courant*, 19/07/1916

¹⁷ Te zien op de DVD Zelfs vindt de mus een huis, o Heer van de Stichting Beeldlijn, 2009.

accent om de "ee" die als "ie" ("wieten" en "gieven") en toch weerforsch door de "e" die als "a" "zaggen" klonk.¹⁸

Het geslacht Talma kwam uit Friesland, maar thuis werd Nederlands gesproken. De enkele brieven die bewaard zijn gebleven geven een beeld van een liefdevol huisgezin en een goede huwelijksband met zijn echtgenote. Margoth van Schaardenburg las onder andere boeken van Anna de Savornin Lohman, een feministisch ingesteld schrijfster, in haar kringen geen algemeen geaccepteerde lectuur. Ze had geen sterke gezondheid en last van hoesten. Toen op 26 oktober 1918 het monument op het graf van Talma werd onthuld had de plechtigheid grotendeels in het kerkgebouw plaats 'wegens den gezondheidstoestand van mevrouw de wed. Talma.'¹⁹ Margoth van Schaardenburg overleed zes jaar na haar man in 1922 in Utrecht. Ze was toen 56 jaar oud.

Door zijn drukke werkzaamheden had Talma niet veel tijd voor zijn kinderen. Eén ervan schreef er later over: 'Denk echter dat vader Minister was, het druk had, en hoewel in die jaren [in Den Haag] geregeld thuis, zich weinig met ons bemoeide. Aan tafel was hij 's avonds vaak te moe om te eten, aan 't ontbijt nam het Bijbellesen veel tijd in beslag.'²⁰

Talma stimuleerde zijn dochters om het gymnasium te bezoeken. Toen een van hen catechisatie wilde volgen bij een remonstrantse collega-predikant, in theologisch opzicht minder orthodox dan Talma, koos hij ervoor om zelf privé-catechisatie te geven in de vroege ochtend voorafgaand aan een drukke werkdag op ministerie en in de Tweede Kamer.

Talma dominee in Bennebroek

Minister-af in 1913 nam Talma weinig rust. Hij studeerde, had plannen om te publiceren over de Bergrede en trad in de winter van 1913/1914 op als spreker voor jongelingenverenigingen en andere corporaties. De Sociale Conventie in Lunteren, in juni 1914 gehouden, werd mede door hem voorbereid en ook afgesloten. Op de zondag predikte hij in verschillende gemeenten.

In het voorjaar van 1914 ontving hij zijn beroep en op 19 juli 1914 deed hij zijn intree als predikant van de Hervormde Gemeente in het kleine en rustige Bennebroek. De benoeming was niet helemaal gladjes gegaan, zo blijkt althans uit de notulen van de kerkeraad. Op 14 maart 1914 was er in die kerkeraad gesproken over de vacature voor een dominee. Eén vergadering later, op 12 mei 1914, werd met algemene stemmen Ds P.J.F. van Voorst Vader te

¹⁸ Knipsel 'Haagsche reflexen' uit een onbekende Indische krant. Het artikel verscheen naar aanleiding van het overlijden van Talma. Archief Talma, 35

¹⁹ *Het Centrum*, 28/10/1918

²⁰ Archief A.S. Talma, 13

Nederhemert benoemd. Deze bedankte echter²¹, en op 27 mei 1914 wordt beroepen 'Ds A.S. Talma te 's Hage', die dus voor Bennebroek blijkbaar tweede keus was.

Op 16 juli 1914 nam Talma aan en drie dagen later, op 19 juli 1914 heette de kerkeraad hem in hun midden welkom: 'Ds Talma spreekt een woord van dank en neemt het werk te Bennebroek over.'²²

'Nauwelijks kon hij zijn ontroering bedwingen, toen hij, voor de eerste maal weer het Woord bedienend in een eigen Gemeente, het Psalmvers voorlas:

*Zelfs vindt de musch een huis, o Heer,
De zwaluw legt haar jongskens neer
In 't kunstig nest bij Uw altaren.*²³

De NRC deed verslag van de eerste preek van Talma in Bennebroek. Als tekst had hij genomen 1 Kor. 1: 23 en 24 "Wij prediken Christus den gekruisigde, den Joden wel eene ergernis en den Grieken eene dwaasheid, maar hun die geroepen zijn, beiden Joden en Grieken, prediken wij Christus de kracht Gods en de wijsheid Gods." Dit was dezelfde tekst, die hij al eerder bij zijn entree in vorige gemeenten had gebruikt en Talma sprak hem 'zichtbaar geroerd en door aandoening nu en dan overmand' uit.

'Het was' vervolgt de NRC 'wat den inhoud betreft, een allergewoonste orthodoxe preek, zoals ze Zondag op Zondag gehouden worden in de eenvoudigste plattelandskerkjes door de eenvoudigste plattelandspredikanten.' Talma zei niets over zijn staatkundig verleden of over de redenen waarom hij de politiek had verwisseld voor de Evangelisatieverkondiging. 'Maar wie te Bennebroek onder zijn gehoor was, heeft in sterke mate den indruk gekregen, dat het de drang is geweest, zich uit het overstelpende staatkundige leven terug te trekken op een vrediger levensgebied. Niet dat het dezen man, wien de kracht en de arbeidslust straalt uit zijn forsche gestalte, uit dat vastberaden gelaat met den kloeken mond en de vurige oogen te doen zou zijn om in de landelijke pastorie een zalig nietsdoen te maken!' Het enthousiasme van de Bennebroekse gemeente voor de komst van Talma was groot. 'Dat zij met hun nieuwen leeraar, terdege in 't

²¹ Over de redenen waarom Van Voorst Vader bedankte in Bennebroek: '28 april 1914 werd Vader beroepen in Bennebroek. "Bedank ik voor dat beroep, dan geef ik daarvoor zeer veel op", zo liet hij de gemeente [Nederhemert, waar hij toen dominee was] weten. Daarom beloofde hij alleen dan voor het beroep te bedanken, als op een lijst voor zo veel geld werd getekend, dat hiermee de aanschaf van "een flink pijporgel" kon worden bekostigd. [...] Het enthousiasme voor de intekening liet niets te wensen over, zodat papa bedankte en het orgel werd aangeschaft. Een koperen plaatje op het orgel vermeldt nog die heugelijke gebeurtenis.' Geciteerd in www.familievanvoorstvader.nl/downloads/openbaar/artikel23.pdf Blijkbaar was van Voorst Vader gecharmeerd van het orgel in de Hervormde Kerk van Bennebroek, immers van de hand van de beroemde Christiaan Müller. Ondanks dat hij een orgel in Nederweert had geregeld, bleek Van Voorst Vader daar geen blijverdje. Hij ging al een jaar later, in mei 1915, naar Doesburg

²² Registers (notulen) kerkeraad Hervormde Kerk Bennebroek 1894-1927, in Noord-Hollands Archief, dossier 3825

²³ Smeenk en Van Vliet, 215. De betreffende psalm is Psalm 84:4

schik zijn, blijkt wel uit de aardige verrassing die zij hem hadden bereid door de voorloopig leegstaande pastorie (ds. Talma denkt die met zijn gezin eerst in 't najaar te betrekken en verblijft tot zolang in 't hotel de Geleerde Man) met groen en bloemen te versieren, waarbij het gemeentebestuur hen geholpen had door het tapijt en de meubelen uit de trouwzaal van 't raadhuis tot hunner beschikking te stellen.'

Voor de eigen gemeenteleden was er echter even geen plaats in de kerk: 'Want zoo groot was de toeloop van buiten, de voorname gasten door auto's aangebracht, waaronder wij ook den oud-minister Colijn opmerkten, en zoo talrijk waren de officiële personen, voor wie plaatsen waren gereserveerd, dat het dorpskerkje te klein was. En zoo moesten velen van de gemeentenaren, die geen bijzondere aanspraken konden laten gelden, zich vergenoegen met te luisteren daar buiten in 't voorportaal, op het kerkhof en achter den preekstoel in de met menschen opgepropte kerkeradskamer.'²⁴

Bennebroek in 1914

Bennebroek had in 1914 1266 inwoners, waarvan 488 Nederlands Hervormd en zo'n 700 rooms-katholiek. Er waren circa 160 protestantse gezinshoofden. Als dominee hoorde Talma tot de 'upper class' van het dorp en bovendien 'De meeste ingezetenen, die tot de meer gegoede en de hoogste klasse behoren zijn de protestanten.'²⁵

In die tijd was Johanna Georgina Maria Willink-Willink de ambachtsvrouw van Bennebroek. Zij was sinds 1908 weduwe en woonde met haar dochter Arnoldine Leonie Willink (1872-1950) op het Huis te Bennebroek, tegenover de kerk. De kerk waar Talma predikte was de 'huiskerk' van de Willinks, met een speciale bank voor de familie en achter de kerk de grafkelder voor leden van dit geslacht. Mevrouw Willink bezat twee auto's. In het raadhuis van Bennebroek aan de Herenweg resideerden burgemeester Jhr. Mr. L.A. van Schuylenburch (hij was de andere inwoner van Bennebroek met een auto) en M.H.L. Lohse als gemeentesecretaris. De meeste bewoners van Bennebroek waren werkzaam in de landbouw, vooral de bloembollenteelt.

²⁴ NRC, 21/07/1914

²⁵ Het rijkstraktement was 785 gulden, van de kerkelijke gemeente kreeg Talma 300 gulden; daarnaast ontving nog extra 550 gulden (onbekend is uit welke pot). Van Alphen, *Nieuw kerkelijke handboek*, 1914. Annabelle Meddens-van Borselen, *De tijden veranderen. Burgemeesters van Heemstede en Bennebroek 1811-1997*, z.j., 33. Op 30/3/1914, kort voor de benoeming van Talma, was burgemeester L.A. van Schuylenburch blijkens de kerkeradsnutulen benoemd tot lid van de kerkeraad van de Hervormde Kerk

De pastorie op de hoek Meerweg/Schoollaan in Bennebroek, 1902. Links op de achtergrond de R.K. kerk. Rechtsvoor een rails van de tramlijn. Beeldbank Noord-Hollands Archief, foto nummer KNA006021476

Dagelijks leven

Het gezin Talma woonde in de pastorie, die indertijd stond op de hoek van de Schoollaan en de Meerweg. Over deze pastorie: 'Het huis was, zo weet ik van mijn familie, te koud en te ongezellig om in te wonen. Er waren acht kachels nodig om het dragelijk van temperatuur te maken, plus eentje in de marmere hal die de ergste kou of zelfs vorst moest wegvangen. Pas rond 1927 (mijn grootouders woonden er vanaf 1923) kwam die stookplaats in de hal erbij door een extra toelage van de kerk, lees mevrouw Willink.'²⁶

Jhr. Mr. Leopold Adolf van Schuylenburch (1870-1935). Hij was volontair op de gemeentesecretarie van Noordwijk als voorbereiding op een burgemeesterschap. Later werd hij burgemeester van Bennebroek (1911-1919) en was toen ook lid van de kerkeraad van de Hervormde Kerk. Na zijn vertrek uit Bennebroek nam hij zijn intrek in huis Ulepas te Hoog Keppel, waar hij in 1935 overleed.

²⁶ Mw. Vahl-Lekkerkerker in *HeerlijkHeden* 143 (januari 2010), 41

Er is weinig bekend over het dagelijks leven van Talma in Bennebroek. Dominee A.S. Talma, predikant had als een van de weinige Bennebroekers telefoon en was bereikbaar onder nummer 45²⁷. Met die telefoon kon het dienstmeisje van de Talma's bellen naar de slager; ze had de keuze uit 'vleeschhouwer' Bille aan de Schoollaan (telefoon nummer 8) of L. Köhler aan de Rijksstraatweg (nummer 20), maar koos vast voor Bille omdat deze de protestantse slager was. De bloemen in Huize Talma kwamen van Bloemenmagazijn A. Koper, ook aan de Rijksstraatweg (nummer 41), die zeer bekend was om zijn vakmanschap, en als smid was vlakbij aan de Binnenweg G. Stam (nummer 12). Op Huize Gliphoeve, een eindje verderop richting Heemstede, woonde H.F. Waller (nummer 14) en hier ging Talma veelvuldig op bezoek. Belde hij eerst zelf op naar nummer 14, liet hij bellen of liep hij gewoon die kant op? Hij moest wel opletten voor de tram, want deze reed vlak langs. Maar voor Talma werd waarschijnlijk de belangrijkste man de arts in Bennebroek in die tijd, dr. A. Kouwenaar, die op 'Quatre Bras' woonde, op de hoek van de Rijksstraatweg en de Zwarteweg en (via tussenkomst van de telefoniste) te bereiken was onder telefoonnummer 6.

Huis Quatre Bras op de hoek van de Rijksstraatweg / Zwarteweg (zuidzijde) te Bennebroek, ca 1900. Hier woonde dokter A. Kouwenaar. Beeldbank Noord-Hollands Archief, foto nummer KNA003005679

Catechiseren, dopen, preken en aannemen

Talma verrichtte in Bennebroek de dagelijkse werkzaamheden als dominee. Zo had hij een aantal catechisanten²⁸. Er is een briefje overgebleven, waarin één van Talma's dochters beschrijft, dat Oom As (blijkbaar de naam die Talma had voor zijn catechisanten), adviseert dat een oud-catechisante van 13 jaar (de latere mevrouw de Geert-Boterbloem) niet naar de huishoudschool, maar naar de

²⁷ Naamlijst voor den Telefoondienst 1915, onder Bennebroek

²⁸ Na Talma's dood werd hij tijdelijk vervangen door 'Broeder van der Togt, evangelist in Vijfhuizen, die woensdag van 2-4 en van 6-9 catechisaties zal houden en alsdan ook verzocht zal worden eenige huisbezoeken te doen. Voor het eerste kwartaal zal hem toegezegd worden f. 60 en fl. 6 reiskosten. Mevrouw Willink heeft toegezegd dit te betalen. Notulen kerkeraad, 4/9/1916

HBS zou moeten gaan. 'Vader vroeg haar 'Waarom ga jij niet naar de HBS? Zou je dat graag willen? Nu daar moeten we iets aan doen en zij ging naar de HBS.'²⁹

Een andere anekdote vertelt wat Talma zou hebben gezegd over zijn catechisatie in Bennebroek: 'Mijn oom (de professor in Utrecht) heeft mij gezegd: nu moet je maar eens een paar dooie jaren hebben; en hij vindt dominé in Bennebroek, dat is niets; - maar als ik een preek van drie kwartier in de Kamer hield over de boterwet of een rijksproefstation, dat vermoeide mij niet; maar drie kwartier catechiseeren met één boerenjongen, dat maakt mij bek-àf.'³⁰

Talma doopte ook een aantal kinderen. In 1916 doopte hij Ina Hazebroek. Haar vader, die bakker was aan de Schoollaan, was hier zeer trots op: zijn dochtertje gedoopt door Talma, die zo hard had gevochten voor de bakkers. Het zou één van de laatste doopjes van Talma blijken te zijn.³¹

Syb Talma leidde de dienst in de Hervormde Kerk in Bennebroek en predikte³². Dat was ook het geval op 11 april 1915 bij de bevestiging van het kerkelijk huwelijk van zijn dochter Jo Talma met Frans de Lanoy³³. Het paar emigreerde kort daarna naar de Verenigde Staten. Motto van de dienst was 'Wentel uwen weg op de Heer en vertrouw op Hem; Hij zal het maken' (Psalm 37:5). De preek die hield is een indrukwekkende, warme preek, die ook nu nog prima gehouden zou kunnen worden bij een huwelijk, een preek waaruit de diepe Godsovertuiging van Talma spreekt, en het lijkt alsof hij even terugblijkt op wat hij heeft meegemaakt: 'Hij [God] zal het maken. Wat? Nogmaals, wij weten het niet. Zal het zijn het huis, dat uwe ouders voor u droomen, van kracht, van blijdschap, van godsvrucht waarin een licht schijnt, dat ook anderen verkwikt? Of zullen de wolken komen, die het licht verduisteren en de stormen, die uw huis doen schudden en uw hart vervullen met kommer? Wij weten het niet. Maar wij weten, dat God het alles goed maken zal, dat God uit alles, uit de blijdschap en uit de smart, uit de kommer en uit de vreugde, uit het licht en uit de duisternis zijn werk zal doen te voorschijn komen.'³⁴

Kerkeraad

²⁹ Archief Talma, nr. 17 (ongedateerd)

³⁰ F. van Gheel Gildemeester in Nieuw Kerkelijk Weekblad, 20/7/1916

³¹ Doopregisters Hervormde Kerk Bennebroek, in Noord-Hollands Archief, dossier 3825, 31. In 1914 schreef Talma dopen in op 2/8, 4/10 (2 dopelingen) en 4/11. In 1915 op 10/1, 28/2, 11/4, 2/5, 16/5 (2 dopelingen), 25/7, 1/8, 5/9 (3 dopelingen) en 7/11 (4 dopelingen). In 1916 werd gedoopt op 2/1, 6/2 (4 dopelingen), 5/3 (3 dopelingen), 2/4, 21/4 en 7/5 (3 dopelingen). De dopen in 1916 zijn niet ingeschreven door Talma. Op 2/4 vond de doop van Ina Hazebroek plaats, die volgens mededeling van mw. Vahl-Lekkerkerker op 25/7/2011 door Talma werd verricht. Ina Hazebroek was haar moeder

³² Bewaard zijn uit de tijd in Bennebroek: 1 augustus 1915 (Ex. 2:2); 11 april 1915 (Psalm 37:5, zie noot 35); 5 december 1915 (Handelingen 17:23), allen in Archief Talma, 14

³³ Op 26/4/1915 trouwde het paar in het raadhuis van Bennebroek

³⁴ De Hoop | Bornebroek, integrale tekst op 316-320

De kerkeradsnotulen van de Hervormde Kerk in Bennebroek uit die tijd zijn bewaard gebleven. Ze geven maar beperkt informatie over Talma, zijn benoeming en zijn ziekteproces. Van de komst van Talma tot aan zijn overlijden kwam de kerkeraad slechts zes keer bijeen. Op 3 augustus 1914 bij dhr. Verschuer en vervolgens op 16 november 1914, 11 maart 1915, 5 november 1915 en 9 december 1915, allen in de pastorie en in aanwezigheid van Talma. Daarna duurde het weer tot 4 mei 1916 voordat de kerkeraad weer bijeenkwam. De locatie wordt dan niet weergegeven, maar Talma notuleert en zit voor. Deze notulen geven zicht op zijn laatste werkzaamheden in Bennebroek:

'De voorzitter deelt mede, dat hij verplicht is eenigen tijd zijn dienstwerk over te laten om gezondheidsredenen. De kerkeraad neemt met dankbaarheid kennis van een gift van mevrouw Willink, waarvoor aan de predikanten, die dienst komen doen, een vergoeding van f. 10 kan worden aangeboden. De catechisaties zullen gehouden worden door den cand. tot den H[eiligen]. D[ienst] ten Boom. Daarna wordt de vergadering gesloten met dankzegging.'

³⁵

We zien hier heel concreet, hoe de ziekte van Talma opgevangen werd, en de invloed van mevrouw Willink, voor wie het blijkbaar belangrijk was, dat de diensten in 'haar' kerk doorgang bleven vinden.

Na 4 mei was de eerstvolgende keer dat de kerkeraad bijeenkwam op 19 juli 1916. Ten huize van ouderling Br Verschuer wordt dan genoteerd: 'Aanwezig zijn al de leden, uitgenomen de herder en leeraar, die den 12en Juli het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld.' Praktisch gaat men verder: 'In de vacature zal voorhands nog gepreekt worden volgens den rooster, die tijdens de ziekte van Ds Talma opgemaakt is.'

Dominee ziek of niet: gepredikt moest er worden. Dat gold ook voor het godsdienstonderwijs, dat in gevaar dreigt te komen nu er geen vaste dominee is. Mevrouw Willink betaalde de vervanger.³⁶ Dan volgt een laatste bewijs van de betrokkenheid van Talma bij zijn gemeente: 'De kosten van opknapping van het huis van Vrouw Kragt, ad f. 187,50, zullen door de diaconie gedragen worden, daar de overleden voorganger zich hiervoor ingespannen had.'³⁷

kader: *Talma en de Willinks*

Er is niets bekend over de relatie tussen Johanna en Arnoldine Willink en Syb Talma. We weten niet of de ambachtsvrouw van Bennebroek en haar dochter verheugd waren, dat een bekend Nederlander als minister Talma predikant werd in 'hun' kerk. Misschien vonden ze hem wel 'te rood'.

³⁵ Kerkeradsnotulen, 4/5/1916. Zie ook noot 35

³⁶ Zie noot 26

³⁷ Notulen kerkeraad. Met dhr. Ten Boom, die Talma heeft vervangen bij catechisatie, wordt fl 100 afgerekend door mevrouw Talma

Volgens de literatuur voelden de beide dames Willink zich wat geloofsopvattingen betreft niet zo nauw verbonden met de Hervormde Kerk van Bennebroek. Wel handhaafden ze de officiële band met deze kerk en de 'hoge bank van de Ambachtsheer' bleef voor de familie van het Huis te Bennebroek dan ook permanent beschikbaar.³⁸

Uit de notulen van de kerkeraad blijkt wel, dat mevrouw Willink zorgde voor een vergoeding voor de vervangers van Talma tijdens zijn ziekte en dat de preek en het protestants onderwijs en de catechisatie door konden gaan.³⁹

[ek]

Andere functies

Drie maanden na zijn benoeming tot dominee in Bennebroek werd Talma op 27 oktober 1914 bij Koninklijk Besluit benoemd tot de eerste veldprediker in algemene dienst bij het leger. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam een groot aantal soldaten onder de wapenen en het was belangrijk dat er voor hen geestelijke zorg zou zijn. En wie zou dat beter kunnen doen dan de bekende Talma, die na een ministerschap nu dominee was in Bennebroek?

Op 6 november 1914 ontving Talma zijn instructie van de opperbevelhebber. Dit ging buiten de kerken om. De veldprediker in algemene dienst 'wijdt zich aan de geestelijke verzorging van de Protestantsche militairen bij de geheele Landmacht, zonder onderscheid van godsdienstige richting en zonder zijnerzijds een bepaalde godsdienstige richting op den voorgrond te stellen'.⁴⁰

Talma hield door het land heen een aantal preken voor soldaten en leidde vergaderingen met predikanten in verschillende provincies. Later vertelde C.L.F. van Schelven, die Talma nog kende uit zijn studententijd, wat over deze periode: 'Enkele malen na zijn ministerschap sprak ik Talma nog. Hij leed. En toen hij zich weêr gaf met al zijn reuzenkracht aan de militairen, ach toen riepen weêr collega's, sommige majoor veldpredikers: 'onder Talma willen wij niet staan; hij is ook maar dominé, net als wij''. Weer dat lilliputterige. [...] Talma is door zijn vijanden, en velen die zijn vrienden hadden moeten zijn, vermoord.'⁴¹ In dezelfde tijd bekleedde Talma nog enkele andere functies. Zo was hij lid van de Mijnraad van 1913 tot 1 januari 1916 en lid van de Werkeloosheidsraad, omstreeks 1914. Ook werd hij op 22 augustus 1914 lid van de commissie van uitvoering Koninklijk Nationaal Steuncomité. Deze functie zou hij bekleden tot zijn overlijden.

³⁸ M. Verkaik, *Het Huis te Bennebroek en z'n bewoners*, 1992, 81

³⁹ Blijkens het *Leidsch Dagblad* van 18/05/1916 had ds J.H. Gunning, emeritus-predikant, zich belangeloos beschikbaar gesteld aan zijn vroegere gemeente vanwege de ziekte van Talma. Dit werd echter van de hand gewezen, 'daar mevr. Willink, behorende tot de Chr. Geref. Gemeente, fl 130 voor 13 weken heeft geschonken, om de bediening aan de ringpredikanten op te dragen.'

⁴⁰ <http://www.pkn.nl/kerkenkrijgsmacht/info.aspx?page=8013#>, geraadpleegd op 21/7/2011

⁴¹ Geldersche Kerkbode van 22/7/1916

...In Bennebroek heeft hij geleden

'(...) Deze man heeft veel gewerkt en oververmoeid ging hij naar de Bennebroeksche parochie waar hij rust probeerde te vinden in den stillen arbeid die niet minder dan de onstuimige politieke strijd de liefde bezat van zijn hart. Doch aldra ging het gerucht, dat ook de stille rust van Bennebroek hem geen herstel van krachten schonk. Men hoopte, men wenschte onzerzijds vooral vurig, dat Talma weer in volle kracht zich zou kunnen geven aan de ontzettende worsteling onzer dagen. God de Heere beschikte anders...(...)'.⁴² Nog geen twee jaar na zijn benoeming in Bennebroek overleed Talma op 12 juli 1916 op de relatief jonge leeftijd van 52 jaar. Naar zijn exacte doodsoorzaak kunnen we slechts gissen. Bij de verhuizing van het Diaconessenhuis van de Hazepaterslaan in Haarlem (waar hij werd verpleegd) naar de nieuwbouw aan de Händellaan in Heemstede in 1973 zijn de behandeldossiers vernietigd.⁴³

Talma had al eens eerder klachten gehad. In 1901-1902 was hij een tijdje uit functie. Bij de kabinetsformatie in 1908 werd gezegd, toen een potentiële minister medische bezwaren naar voren bracht als reden om te mogen weigeren minister te worden 'En wat de neurasthenie betreft, Talma had op dien grond zich ook wel kunnen excuseren'.⁴⁴

In 1912 verbleef Talma een aantal maanden in Zwitserland. Niet bevestigd door bronnen is het gerucht dat aan Talma op een onbekend tijdstip een levensverzekering werd geweigerd wegens hartproblemen.

Duidelijk is, dat Talma medio 1915 begon te kwakkelen met zijn gezondheid en dat hij een jaar later overleed. We kunnen zijn ziekteproces volgen via de archieven van de kerk, maar dan krijgen we geen bijzonderheden. We vinden meer informatie in de dagbladen uit die tijd, die regelmatig aandacht schonken aan de gezondheid van deze bekende en geliefde Nederlander. En tenslotte zijn er enkele – tot op heden ongebruikte - archiefstukken, die een beeld geven.

⁴² Citaat uit een necrologie in dagblad 'Het Centrum' van 15 juli 1916

⁴³ Mededeling van Hans Krol. Deze publiceerde in 2005 samen met Gerard Pley: *Spaarne Ziekenhuis: van Diaconessenhuis en Mariastichting tot Spaarne Ziekenhuis*

⁴⁴ Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert*, 125. Bij neurasthenie staat bij Wikipedia vermeld: 'Er zijn twee vormen te onderscheiden die elkaar voor een groot deel overlappen. Bij de eerste vorm bestaan klachten over vermoeidheid na geestelijke inspanning en problemen met het verrichten met dagelijkse bezigheden en werk. Vaak is er sprake van afleidende gedachten en herinneringen, concentratieproblemen en inefficiënt denken. Bij de tweede vorm ligt de nadruk op lichamelijke zwakte, zoals vermoeidheid na een geringe inspanning, spierkramp en een onvermogen tot ontspanning

Diaconessenhuis aan de Hazepaterslaan in Haarlem. Hier werd Talma verpleegd en overleed hij op 12 juli 1916. Beeldbank Noord-Hollands Archief, foto nummer 55-014433

Talma's ziekteproces

Medio 1915 openbaarden zich serieuze lichamelijke klachten, die er voor zorgden dat Talma als voorganger in de kerk in Bennebroek wegens ziekte meer af- dan aanwezig was. Smeenk stelt in zijn boek over Talma dat het veldpredikerschap Talma gesloopt heeft: 'De arbeid als Veldprediker in algemeenen dienst verrichtte Talma geheel belangeloos. Nimmer heeft hij er een cent vergoeding voor ontvangen, al liepen er wel geruchten van het tegendeel. Menschelijkerwijze gesproken, heeft dit werk zijn toch reeds verzwakt lichaam gesloopt en het einde verhaast.'⁴⁵ In *De Amsterdammer* wordt over de laatste tocht van Talma als veldprediker naar Groningen verteld: 'Daar beving hem plotseling een ongesteldheid, welke zijn krachten voor een tijd verlamden.' Dit is beide 'van horen zeggen'. In het archief Talma bevindt zich echter een ongedateerde briefkaart met poststempel 'Haarlem (onleesbaar) juni 1915' van dochter Leida Talma aan P.J. van Vliet. 'Vader heeft vanavond weer 2 benauwdheden gehad, zoodat wij weer erg in zorg zitten. U moogt hem niet bezoeken. Wij zelf mogen verder ook maar een heel enkele keer zien het windt hem te veel op. [...] U begrijpt dat wij een vreeselijke tijd doormaken.'⁴⁶ Eind augustus 1915 legde Talma het 'ambt van veldprediker in algemeenen dienst' om gezondheidsredenen neer.⁴⁷ De Telegraaf weet zelfs waarom: 'De patient is in hooge mate overspannen en moet het bed houden'. Op 6 september wordt in de kranten gemeld over de gezondheidstoestand van Talma: 'Het geneeskundig advies luidt nog altijd: absolute rust. Daaraan wordt goed de hand gehouden, met het gevolg dat waarschijnlijk binnen vrij korte tijd de heer Talma weer de oude krachtige werker zal zijn.'⁴⁸ Op 14

⁴⁵ Smeenk, 216

⁴⁶ Archief Talma, 53

⁴⁷ NRC, geciteerd in *Leidsch Dagblad*, 27/8/1915. *Leidsch Dagblad*, 30/8/1915

⁴⁸ *Leidsch Dagblad*, 6/9/1915

september kreeg Talma volgens Koninklijk Besluit officieel eervol ontslag als veldprediker⁴⁹.

Ondertussen ging in de kranten de discussie over de wetten van Talma door. Ook Abraham Kuiper schreef in *De Standaard* kritisch hierover. Deze kritiek had zeker invloed op de gezondheid van Talma. De ergernis van haar man over Kuipers beweringen in de krant, deden volgens mevrouw Talma-van Schaardenburg de broze gezondheid van haar echtgenoot geen goed. Ze schreef Kuiper op 27 september 1915 een brief vanuit Villa Zeevang aan de Zuid-Boulevard van Noordwijk, waar ze verbleven om Talma's gezondheidstoestand te verbeteren. In de brief verzocht ze Kuiper dringend om bij dergelijke geschriften de rol van Talma erbuiten te houden, aangezien zij anders genoodzaakt was haar man 'het lezen van zijn geliefde dagblad te onthouden'.⁵⁰

Kort daarna is er sprake van herstel, want op 30 september staat in het Leidsch Dagblad: 'Bij goed weder mag de zieke zelf reeds een korte wandeling maken.' Op 11 oktober meldt het Tilburgsch Dagblad met een vette kop erboven: 'DE GEZONDHEIDSTOESTAND VAN TALMA. De berichten aangaande ds. A.S. Talma, blijven bij voortduring gunstig, luiden. Sinds korten tijd vertoeft de patiënt te Noordwijk. De geneesheer, die hem aldaar behandelt, is uiterst tevreden over, het ziekteverloop. Vermoedelijk zal ds. Talma nog eenige weken aan zee blijven.'⁵¹

Op 20 oktober is Talma weer teruggekeerd in Bennebroek en 'weer zoo ver hersteld, dat hij 31 October weeder voor zijn gemeente hoopt te kunnen optreden.'⁵² Het krantenbericht had een grote toeloop van kerkgangers tot gevolg: 'Zondagmorgen trad Ds. A.S. Talma na zijn ziekte voor het eerst weder voor zijn Gemeente te Bennebroek op en werd bij het bestijgen van den kansel door de Chr. Zangvereniging "Bennebroek" toegezongen, waarna de predikant den hervormingsdag herdacht en de zangvereniging bedankte voor haar optreden. De kerk was overvol.'⁵³

Vervolgens kunnen we via de notulen van de kerkeraad en de doopregisters volgen dat Talma de maanden erna weer gewoon werkte – zij het wellicht onregelmatig of op halve kracht. We weten dat hij op 2 april 1916 nog Ina Hazebroek doopte, maar hebben geen bewijs of de doop van 21 april en 7 mei (met zelfs drie dopelingen) door hem werd verricht.

⁴⁹ *Leidsch Dagblad*, 14/9/1915

⁵⁰ Archief Kuiper 134, geciteerd in De Hoop | Bornebroek, 232

⁵¹ *Tilburgsche Courant*, 11/10/1915

⁵² *Het Centrum*, 20/10/1915

⁵³ *Leidsch Dagblad*, 2/11/1915

De laatste maanden

Op 11 mei vertrekt Talma naar Egmond aan Zee, om te 'trachten herstel te zoeken voor zijn geschokte gezondheid.'⁵⁴ Daarna verslechtert blijkbaar de toestand van de patiënt snel. 24 mei meldt het Leidsch Dagblad 'Wij verneemen uit Haarlem dat Ds. A.S. Talma ter voortzetting van zijn rustkuur in het Diaconessenhuis te Haarlem is opgenomen en dat zijn toestand hoogst bevredigend is.'⁵⁵ Vijf dagen later meldt dezelfde krant dat Talma vooruit gaat. 5 juli: '..wordt nog niet beter. De patiënt is zwak en heeft veel rust nodig.'⁵⁶ De dag erna meldt het Leidsch Dagblad zelfs, dat de toestand 'zeer zorgelijk' is. Op 8 juli heeft De Standaard het over 'zeer zorgwekkend'. 'Meenden de geneesheeren eerst zijn krankheid eerst aan overspanning te moeten toeschrijven, waarvoor hij te Egmond-aan-Zee rust zocht, aldaar openbaarden zich heevige benauwdheden en een nader geneeskundig onderzoek wees uit, dat de oud-minister lijdende is aan vergrooting van het hart.'⁵⁷

De twee doktoren aan het ziekbed van Talma. Hoe capabel ook, ze konden hem niet genezen.

Links: Dr. Leendert Cornelis Kersbergen (1873-1958), van 1907 tot 1919 internist in het Diaconessenhuis aan de Hazepaterslaan in Haarlem. Daarna was hij geneesheer-directeur in het St. Elisabeth's of Groote Gasthuis in Haarlem.

*Rechts: Prof. Dr. Willem Nolen (1855-1939), vanaf 1891 hoogleraar in Leiden. Hij was een beroemd professor, pionier in de interne geneeskunde en gold als een 'meester in het fysische onderzoek'. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 26/2/1938 resp. 1/4/1939.*

⁵⁴ *Leidsch Dagblad*, 11/5/1916

⁵⁵ *Leidsch Dagblad*, 24/5/1916

⁵⁶ *Leidsch Dagblad*, 5/7/1916

⁵⁷ *Leidsch Dagblad*, 8/7/1916

De toestand van Talma gaat snel achteruit. Zoals gezegd, zijn de medische dossiers helaas vernietigd. Toch kunnen we nog wel een beeld krijgen van Talma's behandeling in het Diaconessenhuis aan de Hazepaterslaan in Haarlem:

'Wij verneemen verder, dat ds. Talma in 't Diaconessenhuis was onder geneeskundige behandeling van dr. Kersbergen en dat tijdens zijn verblijf daar twee keer prof. dr. Nolen is geconsulteerd. Den eersten keer, dat prof. Nolen den patiënt bezocht deden zich symptomen voor, die hoop op herstel gaven. Verleden week echter, bij zijn tweeden bezoek, vond prof. Nolen den toestand hopeloos. Wij verneemen verder, dat ds. Talma in 't Diaconessenhuis, was hem absolute rust voorgeschreven en lezing van couranten verboden, zoodat 't gedoe van den vrijzinnigheid met de Staatsbedeeling niet ter zijner kennis kwam. In een zijner helderen ogenblikken deelde dr. Kersbergen hem mede, dat bij de Statenverkiezing in Zuid-Holland aan rechts de meerderheid was gebleeven, wat den patiënt zichtbaar genoeg deed en waarover hij zijn blijdschap te kennen gaf'.⁵⁸:

Over Talma's laatste weken schrijft Smeenk: 'Smartelijk was het lijden der laatste weken. De benauwdheden – een gevolg van de hartkwaal – waren vele en het lichaam was zoo zwak. In de allerlaatste dagen ontbrak veelal de helderheid des geestes, maar toch kon Dr. Blaauw, de predikant-directeur van het Diaconessenhuis, in de Nieuwe Nederlandsche Kerkbode schrijven: "Zij, die Ds. Talma verpleegden en wie hem in zijn ziekte en strijd meemaakten – zij voelden dat er een man Gods in hun midden was en van hen heenging."⁵⁹

Dit is een wat poëtisch beeld in een hagiografie die enkele jaren na het overlijden van Talma verscheen. Uit *De Amsterdammer* krijgen we een wat minder gekleurd beeld over Talma's laatste dagen: 'Ds. Talma ontsliep in bijzijn van zijn geheele familie vredig. Hij is de laatste dagen niet veel bij bewustzijn geweest en had slechts enkele heldere ogenblikken meer. In één van die is hem voorgelezen Psalm 121 en een enkel Bijbelwoord, waarop de patiënt ten antwoord gaf: "Dat geeft rust!" Overigens heeft Ds. Talma weinig meer gezegd. Ds. Talma heeft geen wenschen ten aanzien van zijn begrafenis kenbaar gemaakt.'⁶⁰

⁵⁸ Geciteerd in de *Leidsche Courant* van 17/7/1916. In het Diaconessenhuis was pas vanaf 1917 (dus te laat voor Talma) een specialist voor hart- en vaatziekten, Dr R.C. Venema. Zie: z.n., *Het Diaconessenhuis te Haarlem 1874-1949*, 22

⁵⁹ Smeenk, 216

⁶⁰ *De Amsterdammer*, 15/7/1916. Psalm 121 'k Sla d' ogen naar 't gebergte heen, Vanwaar ik dag en nacht Des Hoogsten bijstand wacht. Mijn hulp is van den Heer' alleen

Pieter van Vliet jr. www.iisg.nl

Een direct beeld van de laatste dagen van Talma krijgen we uit de brief die dochter Leida op 8 juli 1916 zond aan Pieter van Vliet jr. Deze (1858-1941, bijnaam: 'Rooie Piet') was tot 1927 voorzitter van Patrimonium, werkte jarenlang samen met Talma in Patrimonium en de Tweede Kamer en wilde niet meer zijn dan 'een trouwe schildknaap van de ridder Talma'.⁶¹

'Haarlem, 8 juli '16

Waarde heer van Vliet

Dank U wel, ook uit naam van Moeder, voor uw vriendelijk briefje en het versje, wat ons erg hielp. Ja, ik heb er nog niet bij gedacht, dat dezen tijd voor U allen ook een zeer droevige is. Het is vreeselijk, als in ons leven zoo langzamerhand de afbreektijd komt, maar heerlijk, dat wij weten dat voor degenen, die van ons weg gaan, de goede tijd eerst pas begint. Vader is de laatste dagen erg in de war (vertelt U dat maar niet verder) doordat er verkalking der bloedvaten bij is gekomen. Maar een paar dagen geleden sprak hij zoo rustig met Moeder, hij was bereid om heen te gaan. Het gaat langzaam achteruit, Prof. Nolen, die er gisteren was, geeft ook geen hoop meer. Ik hoop maar dat Vader niet veel zal behoeven te lijden. Hij zeide aan Moeder dat hij een ergen strijd had gehad en ik vrees van nog wel, al is het onbewust. Dank u wel voor al Uw vriendschap. Het spijt mij, dat wij Vader geen groeten kunnen overbrengen en dat hij zich van zijn toestand nu niet zoo bewust is, dat hij ons voor anderen een afscheidsgroet zou kunnen geven. Met veel groeten van huis tot huis. Uwe Leida T.⁶²

De pers bleef ondertussen het verloop van de gezondheidstoestand van Talma nauwlettend volgen. Op 10 juli meldt de *Leidsche Courant*: 'Uit Haarlem meldt men dat de toestand van oud-minister

⁶¹ www.iisg.nl, geraadpleegd op 6 augustus 2011

⁶² Archief Talma, 52

Talma achteruitgaande is.⁶³ Het Centrum publiceert op dezelfde dag: 'Dr. Talma. Naar wij vernemen had Ds. Talma een rustigen nacht. De toestand blijft zorgwekkend. De zieke wordt door zijn dochter verpleegd. Nader meldt men: De toestand van ds. Talma is van dien aard dat men het ergste vreest.'⁶⁴

Op woensdag 12 juli 1916 om 7 uur 's avonds overlijdt Talma in het Diaconessenhuis.⁶⁵ Volgens het Leidsch Dagblad is hij 'kalm ontslapen'. De kranten staan er de dagen daarna vol van en in alle necrologieën wordt waardering uitgesproken voor hetgeen door Talma gedaan en bereikt is.

Reactie Koninklijk Huis en Tweede Kamer

Ook het Koninklijk Huis was getroffen door het overlijden van Talma. Koningin Wilhelmina kende Talma persoonlijk van de –door haar strak aangestuurde- kabinetsformatie van 1908, waarbij Heemskerk en Talma de spil van het kabinet vormden.⁶⁶ Ze liet dit ook blijken: 'Op vrijdag 14 juli begaf de Kamerheer van de Koningin, J.W. baron Taets van Amerongen, zich in de namiddag naar Bennebroek, om namens Hare Majesteit een bezoek van rouwbeklag af te leggen bij mevrouw de weduwe ds. Talma. Bij het Diaconessenhuis was een palmtak afgegeven namens Prins Hendrik plus een brief voor de weduwe. Vrijdagavond werd het lichaam van Talma overgebracht van het Diaconessenhuis in Haarlem naar Bennebroek. De lijkstoet arriveerde daar omstreeks acht uur. Terwijl de stoet door het dorp schreed werd de klok geluid. De kist, waarop een bloemstuk van Prins Hendrik lag, werd in de pastorie binnengebracht. Er was zeer veel belangstelling van gemeentenaren bij de plechtigheid.'⁶⁷

In de Tweede Kamer stond men direct op donderdag 13 juli stil bij het overlijden van Talma. 'Hij verbaasde ons vaak door zijn veelomvattende kennis en strijdvaardigheid in het debat, zijn buitengewone werkkracht en volhardingsvermogen. Hij scheen te behoren tot die fysiek-bevoorrechten, die geen vermoeyenis schijnen te kennen. Echter, tot de schijn bedriegt. De onderstelling is niet te gewaagd, dat hij te veel van zijn krachten vergde en zijn kwaal daardoor weer tot ontwikkeling is gekomen.[...] Talma had zeker fouten en gebreken evenals wij allen, doch allen eeren in hem een krachtige, sympathieke figuur, dien onder de staatslieden van onze dagen een eereplaats zal innemen.'

⁶³ *Leidsche Courant*, 10/7/1916

⁶⁴ *Het Centrum*, 10/7/1916

⁶⁵ *Leidsche Courant*, 13/7/1916

⁶⁶ Zie voor deze kabinetsformatie Arno Bornebroek, *Een heer in een volkspartij Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie*, 2006; Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert, de kabinetscrisis van 1907-1908*, 2011; D.Th. Kuiper en G.J. Schutte, *Het kabinet Heemskerk 1908-1913*, 2010, met o.a. een artikel over Talma door Gerard van Krieken

⁶⁷ *Het Centrum*, 15/7/1916

De minister van Binnenlandse zaken, Cort van de Linden, verklaarde 'dat de Regeering onder den indruk is van het afsterven van den staatsman Talma. Het vaderland kan noode de waarde van zijn gaven en toewijding missen. De Regeering sluit zich gaarne aan bij de woorden, door den voorzitter zoeven gesproken'.⁶⁸ Vervolgens schakelde de Tweede Kamer naadloos over naar een debat over de Adspirantenschool voor de Marine. Op de begrafenisdag (zaterdag, dit was toen een gewone werkdag) 'waren ten teeken van rouw de gordijnen neergelaten aan de gebouwen van het Departement van Landbouw, Nijverheid en handel.'⁶⁹

De begrafenis

Op zaterdag 15 juli 1916 om 13.00 uur vond de uitvaart plaats van Aritius Sybrandus Talma. Ondanks dat het hartje zomer was, was het weer die dag niet geweldig: 'zwaarbewolkt, betrokken, kans op eenige regen'. Bennebroek veranderde die dag van een rustig dorpje in een drukbezochte bedevaartplaats want uit het hele land waren mensen gekomen om aanwezig te zijn bij de begrafenis van De Leeuw van Patrimonium. Het was dringen op de begraafplaats, door Kamerleden, oud-ministers, maar ook door vertegenwoordigers der werklieden, die uit het hele land waren gekomen om afscheid te nemen van hun jonggestorven held (immers pas 52 jaar). 'Het kerkhof zag zwart van de menschen, belangstellenden hadden zelfs op het dak der kerk een plaatsje gevonden.'⁷⁰ Het werd een langdurige plechtigheid, met veel toespraken. De stoet was rechtstreeks van de pastorie naar de begraafplaats gegaan, er vond geen plechtigheid plaats in de kerk.

De avondkrant van die dag vertelt, vers van de pers: 'Uit Bennebroek meldt men ons: Onder zeer groote belangstelling heeft hedenmiddag op de begraafplaats alhier de teraardebestelling plaats gehad van Ds. A. Talma. Op de eenvoudige houten kist was een krans van witte lelies en lila irissen neergelegd, voorzien van een wit zijden lint met den groote gouden H., initiaal van den Prins. Behalve dit bewijs van hulde waren, nog vele kransen en palmtakken aanwezig'⁷¹. Een groot aantal brieven en telegrammen waren bij de familie Talma ingekomen, o.a. van de Koningin-Moeder, en van den heer Goeman Borgesius, namens de 2e Kamer, terwijl, zooals bekend, Jhr. Taets van Amerongen gisteren namens de Koningin een bezoek van rouwbeklag aan de weduwe Talma bracht.

⁶⁸ *Leidsche Courant*, 13/7/1916, *Leidsch Dagblad* 13/7/1916

⁶⁹ *Leidsche Courant*, 15/7/1916

⁷⁰ *De Nederlander*, 17/7/1916

⁷¹ *De Nederlander*, 15/7/1916 meldt dat er kransen waren van 'de Afd. Bennebroek van Chr. Nat. Werkm. Bond, Chr. Zangver. te Bennebroek, van Burgemeester Van Schuylenburg, van kerkeraad en notabelen der Ned. Herv. Gem. te Bennebroek, van de afd. Bennebroek van het Ned. Jongel. Verbond'

In den stoet, die den overledene naar het kerkhof vergezelde, werden o.a. opgemerkt: Jhr. Taets van Amerongen, Vertegenwoordiger van H.M. de Koningin, Dr. J. Th. de Visser, vertegenwoordiger van het Ministerie van Oorlog, de oud-ministers Nelissen, Wentholt, Colijn, Idenburg, Kolkman en De Waal Malefijt, de leden der Tweede Kamer Snoeck Henkemans, v.d. Voort v. Zijp. Duymaer van Twist, v. Veen, de Monté VerLoren, het lid

De begrafenis van Oud-Minister A. S. Talma te Bennebroek.

De lijkbaar wordt vanaf de pastorie op de hoek Meerweg en Schoollaan gedragen richting begraafplaats. Op de achtergrond de huizen aan de Schoollaan. Na de lijkbaar volgde (hier niet zichtbaar) een baar met bloemen en bloemstukken. foto uit De Spiegel, 19/07/1916

der Tweede Kamer A.P. Staalman, den Commissaris der Koningin in Z.-Holland Sweerts de Landas Wyborgh, mr. J. W. S. A. Versteeg, secretaris-generaal van het Departement van Landbouw; voorts vertegenwoordigers van Patrimonium enz., Dr. Gerritsen, hofpredikant en Dr. Greven, namens de Maatschappij van Geneeskunde, Dr. Snelhage, directeur van de diaconesseninrichting, Mr. Th. Heemskerk, oud-premier, lid van den Raad van State, die het eerst naar voren trad om den overledene te huldigen namens het Kabinet, waarvan de overledene deel uitmaakte. [...]

Daarna spraken de heer v.d. Voort van Zijp, de heer v. Vliet namens Patrimonium en Ds. van Paassen namens de Kring van predikanten te Haarlem, Ds. Beets uit Arnhem, daarna Ds. Creutzbergen als een zijner oudste leerlingen, Ds. Overman⁷², de heer Kruythoff namens het Chr. Nat. Vakverbond. Namens de Kath. Arbeidersbeweging sprak de heer Smit. [...] Daarna trad Ds. Kromsigt, zwager van den overledene, naar voren, en dankte namens de familie voor de eer, den overledene bewezen: 'De kracht van dezen sterken man – in het laatste heldere oogenblik dat hij had, heeft Talma dit nadrukkelijk verklaard – lag in het woord: Ik heb mijn ziel aan God gegeven.'

Vervolgens zongen alle aanwezigen de lievelingspsalm van Talma, dezelfde als bij zijn intree in Bennebroek, twee jaar daarvoor: Zelfs vindt de musch een huis, o Heer.⁷³

J.H Gerretsen schrijft in het Nieuw Kerkelijk Weekblad een mooie levensbeschrijving van Talma en geeft nog een bijzonderheid over de begrafenis: 'Hoe zelfs de krachtfiguur van een Colijn bewogen was, zoo dat hij schreiende stond aan het graf, overdekt met bloemen – waarbij een groote levende krans, van kleine Japansche rozen, Talma's lievelingsbloem'.⁷⁴

Behoudens nationale bekendheden waren ook een flink aantal lokale notabelen aanwezig: 'burgemeester Jhr. Mr L.A. van Schuilenburg, C.H. Krelage, voorzitter van de Vereeniging voor Bloembollencultuur, de heer Loose, secretaris van de gemeente Bennebroek en ook jhr. Mr. D.E. van Lennep, de voormalige burgemeester van Heemstede en toen lid van Gedeputeerde Staten'⁷⁵. Enkel de *Oprechte Haarlemsche Courant* meldt 'terwijl ook tegenwoordig was de ambachtsvrouw van Bennebroek, douairiere Willink'.

⁷² Bedoeld is Ds Oberman. Deze meldde in zijn (volgens de Amsterdammer van 17/7/1916 aangrijpende) toespraak 'Talma heeft zich dood gewerkt. In Bennebroek heeft hij zijn laatste krachten verteerd.'

⁷³ *Het Centrum*, 17/7/1916. Dr Pieter Johannes Kromsigt (1866-1941) was getrouwd met een jongere zus van Syb Talma en in die tijd predikant in Amsterdam. De *Leidsche Courant* van 17/07/1916 citeert uit *Nieuwe Haarlemsche Courant* dezelfde informatie en vervolgt: 'Wat echter trof bij dat al en aandacht verdient is, dat bij Talma's begrafenis niet één vrijzinnig minister, niet één vrijzinnig Kamerlid aanwezig was. Alleen de oud-minister Treub heeft bekend gemaakt, dat hij had willen komen, maar dat hij was verhinderd, omdat hij aanwezig moest zijn bij de begrafenis van Jhr. Den Tex. [...] De plechtigheid was er niet minder verheven om. Maar de schande van hun niet-tegenwoordig zijn zal op de hoofden der vrijzinnigen blijven rusten, als een uiting van kleinzielig en grof anti-clericalisme.' Den Tex werd dezelfde middag als Talma om 12 uur begraven in Amsterdam

⁷⁴ *Nieuw Kerkelijk Weekblad*, 20/7/1916. Elders wordt de kleur van de bloemen genoemd: 'rooden bloemen, de lievelingskleur van den overleden.'

⁷⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15/7/1916

De kist wordt in het graf getild. Foto uit De Spiegel, 19/07/1916

Kader: Een vergissing

In het *Leidsch Dagblad* van 28 oktober 1916, drie maanden na de begrafenis van Talma komen we onder de kop 'Een vergissing' een mooie anekdote tegen, die oorspronkelijk verscheen in de *Oprechte Haarlemsche Courant*:

'Bij de eerste klasse van de stoomtram Haarlem-Leiden. Papa, Mama, drie kinderen en twee nichtjes Bezien iedere merkwaardigheid langs den weinig bekenden weg. Algemeen wordt de aandacht getrokken door het monument, door mevrouw Willink in haar weiland opgericht ter nagedachtenis van het bezoek van H.M. de Koningin op 11 Aug jl. 'Oom, wat is dat daar?' vraagt een der nichtjes. Antwoord: "We zijn hier in Bennebroek. Dat is het gedenkteeken op het graf van Talma." Andere vreemde passagiers rijzen ook overeind en roepen: "Kijk, daar ligt Talma begraven".'⁷⁶

[ek]

Het grafmonument

Al snel na het overlijden van Talma kwam het idee op, om een grafmonument te plaatsen:

'Na overleg met de familie hebben de dagelijksche besturen van het Nederl. Werkl. Verbond. Patrimonium' en van het Christel. Nationaal

⁷⁶ Zie het artikel van Marloes van Buuren in *HeerlijkHeden* 147 (januari 2011). De inspectie was op vrijdag 11 augustus 1916, de gedenknaald werd 26 september 1916 onthuld (*Leidsch Dagblad*, 27/09/1916). Op 30 augustus maakte het *Leidsch Dagblad* al bekend dat mw. Willink het voornemen had om een gedenknaald op te richten. Op 6 september meldt hetzelfde *Leidsch Dagblad*: 'Mw. Willink heeft dat weiland thans "Wilhelmina-weide" gedoopt en een schild met de Koninklijke kroon bevestigd aan den kastanjeboom, waaronder H.M. bij haar inspectie stond.'

Vakverbond besloten een gedenksteen te plaatsen op het graf van oud-minister Talma te Bennebroek. Om de deelneming onder de leden zoo groot mogelijk te doen zijn, is besloten, dat niet meer dan 25 cent per lid zal mogen worden bijgedragen.⁷⁷

Ondanks dit kleine toegestane bedrag per gift was er snel voldoende geld bijeen om beeldhouwer Dick Wolbers het monument te laten maken. Een bewijs hoe populair Talma in die tijd was en wat zijn tomeloze inzet had betekend voor al die arbeiders.

Op 26 oktober 1918 werd het monument onthuld. Opnieuw reisden tal van notabelen af naar Bennebroek. 'Wegens den gezondheidstoestand van mevrouw de wed. Talma had de plechtigheid grootendeels in het kerkgebouw plaats.'⁷⁸ Aanwezig bij de onthulling waren de oudste zoon J. Talma met zijn zusjes en broertje, minister Idenburg, minister Aalberse, minister IJsselsteyn, de commissaris der Koningin in Zuid-Holland baron Sweerts de Landas Wyborgh⁷⁹, de oud-minister van marine vice-admiraal Wentholt, de A.-R Kamerleden Duymaer van Twist, van der Voort van Zijp en de Monte Verloren, S.L. Veenstra referendaris aan het departement van justitie en secretaris van de Ned. Vereeniging voor landverhuizing [waarvan Talma blijkbaar de eerste voorzitter was] en de veldprediker ds. Janssen. 'Ten slotte bracht spr. een woord van dank aan allen, die hun medewerking hadden verleend, aan mevrouw Willink voor de vergunning tot plaatsing van het gedenkteeken en aan de kerkvoogden en de notabelen, die hadden toegezegd om in de toekomst voor het gedenkteeken te zullen zorgen.'⁸⁰

Theodoor Heemskerk, voormalig minister-president en op dat moment minister van Justitie, ging in op de relatie tussen monument en Talma zelf: 'Op zijn graf zien wij zijn beeld niet in steen; maar wij zien er twee arbeiders; in droefheid knielen de één, in biddend opzien tot God de ander. Het beeld is in zijn tweeheid één. De werkman treurt om zijn heengaan, maar bidt, wetende dat het heil is in God. Het is een treffende gedachte van de commissie die dit gedenkteeken heeft tot stand gebracht, en van den beeldhouwer geweest, om op deze wijze Talma's gedachtenis te eeren. Beter kon het niet, want dit drukte uit wat in zijn hart leefde en zijn levenstaak heeft bepaald.

Want hij begon waar hij eindigde: als dienaar van het Evangelie en zielverzorger in eene kleine gemeente.'⁸¹

Daarna werd op de begraafplaats de gedenksteen onthuld door beeldhouwer Wolbers. Namens oud-minister Colijn werd een krans

⁷⁷ *Het Centrum*, 11/8/1916

⁷⁸ *Het Centrum*, 28/10/1918

⁷⁹ Lijkt verdwaald, maar Sweerts (overigens van de ARP) was door het kabinet Heemskerk in 1911 tot CdK benoemd

⁸⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27/10/1918

⁸¹ *Ibid*

van sparretakken en sparappels op het graf gelegd. De heer Gybland Oosterhof, indertijd particulier secretaris van Talma, legde mede een krans namens de Christelijken Bouwvakarbeidersbond. De oudste zoon, Jan Talma (hij was toen 20 jaar) bedankte voor de eer aan de nagedachtenis van zijn vader bewezen, waarna op verzoek van ds. Creutzberg een der lievelingsverzen van ds. Talma, Psalm 99: God, de Heer regeert, werd gezongen. Later, in 1922 en 1952, zijn ook Talma's echtgenote en zijn oudste dochter Aleida in het graf bijgezet. In 1949 werd het monument door de beeldhouwster mevrouw H. Meulman-Hembold grondig gerestaureerd. In de kerkdienst die naar aanleiding van de restauratie werd gehouden, voerde Dr. M. Ruppert, toen voorzitter van het CNV, het woord. Hij beschreef daarbij de knielende mannen op het grafmonument als volgt: 'Links de jonge arbeider, die uitdrukking geeft aan het geloof en het vertrouwen, waarmee de Christelijk sociale actie na Talma's verscheiden wordt voortgezet. Rechts symboliseert de oude arbeider met zijn gesloten ogen de herinnering, die voortleeft bij de arbeidende stand aan de Christelijk-sociale strijder Talma.'⁸² .

Talma anno nu

Talma was in zijn tijd een bekend politicus en zijn ziekte en overlijden op relatief jeugdige leeftijd (52 jaar), na al zijn inzet als minister voor de sociale wetgeving, spraken velen tot de verbeelding. Van Talma werd al snel gezegd, dat hij zich doodgewerkt heeft, mede door alle tegenstand die hij kreeg in de Tweede Kamer, bijvoorbeeld bij de Bakkerswet. Door het ontbreken van de medische rapporten zullen we nooit de exacte doodsoorzaak meer kunnen achterhalen. Het beeld wat tevoorschijn komt, is dat van hartklachten, aderverkalking en wellicht een aantal hartaanvallen. Talma's harde werken zal hieraan niet positief hebben bijgedragen. Maar of hij zich echt heeft doodgewerkt staat te bezien.

Talma kreeg al in 1917 een biografie, in 1918 een monument en in 1936 werd hij afgebeeld op een postzegel. In dezelfde serie kreeg de protestant natuurlijk een katholieke tegenhanger (dr. Schaepman), want zo ging dat in die verzuilde jaren. Er kwamen tal van Talmastraten (ook in Heemstede en Bennebroek) en er werden heel wat rustoorden naar hem genoemd. Daarna raakte Talma wat in de vergetelheid, maar de laatste jaren is er een echte revival. Het CNV-er heeft Talma als aartsvader naar voren geschoven, er is een Talma leerstoel, er werd een video gemaakt, er verscheen in 2010 een (intellectuele) biografie en er komt er nog een.

⁸² M. Verkaik, *Hervormde Kerk van Bennebroek 300 jaar 1680-1980*, 39

Regelmatig werden er bloemen op het graf van Talma gelegd, zo ook op 12 juli 1941 toen het 25 jaar geleden was, dat hij overleed. Namens het CNV gebeurde dit overigens gedurende een groot aantal jaren ieder jaar. Uiteindelijk is men er mee gestopt. We zouden het in ieder geval weer DV op dinsdag 12 juli 2016 kunnen doen, als we herdenken dat Syb Talma, de rode dominee, honderd jaar geleden overleed. Of wat eerder, op maandag 17 februari 2014, als het honderdvijftig jaar geleden is, dat hij werd geboren. Daarmee herdenken we dan een man die veel heeft gedaan en betekend voor Nederland en die nu rust op het kerkhof van Bennebroek, de plaats waar hij zijn laatste twee jaar doorbracht.

Het graf van Talma naast de Hervormde kerk in Bennebroek, foto uit 1918.